

KGB veikla sovietinės Lietuvos pramonės įmonėse 1965–1985 m.

Šiame straipsnyje siekiama KGB archyvinės medžiagos pagrindu nušviesti sovietinio saugumo komiteto veiklą pramonės įmonėse. Nors dėmesio objektas – KGB veikla pramonėje, šis tyrimas taip pat atskleidžia pagrindinius KGB darbo principus ir etapus, nes veikla pramonėje mažai skyrėsi nuo bendrųjų jo veikimo principų. Tyrimas nepretenduoja į išsamią KGB veiklos analizę, juo siekiama įvertinti saugumo kaip ekonominės sistemos veikėjo vaidmenį, atskleisti tam tikrą jo vykdytos šios srities kontrolės kaitą.

ĮVADAS

Plati KGB veiklos sovietinės Lietuvos pramonėje tematika apima tiek individualių moralinių problemų, tiek ir socialinių-politinių reiškinių tyrimą. Industrinės visuomenės tapsmas Sovietų Sąjungoje, kurį lydėjo sparti pramonės plėtra, urbanizacija, darbo jėgos migracija ir kylanti tautinių santykių įtampa buvo didelis sovietinės sistemos išbandymas, vertęs valdžią peržiūrėti visuomenės kontrolės būdus. KGB, kaip reikšmingas valdžios atstovas, negalėjo likti nuošalyje ir nereaguoti į vis sudėtingesnes ekonomines ir socialines sąlygas: darbas su agentūriniu tinklu, profilaktikos priemonės ir operatyvinė veikla turėjo atitikti gyvenamojo meto reikalavimus.

Ekonomikos požiūriu KGB veiklos pramonėje tematika glaudžiai susijusi ne tik su pramonės administravimu, t. y. kaip ir kokie sprendimai šioje ūkio srityje buvo priimami ir vykdomi, bet su pačia ekonominės sistemos

esme. Autoritarines ir totalitarines politines sistemas tiriančių ekonomistų nuomone, nedemokratiškos šalių ūkio plėtra tiesiogiai susijusi su valdžios gebėjimu kontroliuoti ir spausti ekonomikos veikėjus¹ – priversti įmones prisiimti dideles gamybos užduotis ir jas įvykdyti. Suprantama, kad toks spaudimas negalėjo būti beribis. Bausmės, dažnai nepagrįstos, mažino darbo motyvaciją, o gamyklų ir fabriekų veiklos stebėsenos ir kontrolės išlaidos buvo proporcingos spaudimo dydžiui².

Šiuose valdžios ir įmonių santykiuose saugumo organai vaidino svarbų vaidmenį. Pasak D. K. Galbraitho, KGB veiklą galima apibūdinti kaip išorinės valdžios kišimąsi į įmonių valdymą³. Sovietinėje sistemoje formalios taisyklės dažnai prieštaravo efektyviems gamybos sprendimams⁴, inžinieriai ir darbininkai neretai buvo priversti tas taisykles pažeisti. Be to, įmonių darbuotojai taisyklių pažeidimo paprastai net nelaikė dideliu nusižengimu⁵. Esant tokiam įmonių darbuotojų absenteizmui, valdžiai galėjo padėti saugumo institucijos. Jų agentų tinklai, veikę pačiose įmonėse, leido aptikti gamybinį aplaidumą ar net „kenkėjišką“ veiklą, taip padėdami sutelkti gamybinės jėgas partijos planams įgyvendinti.

Ne tik spekuliacija, vagystės ir gamybos pažeidimai žeidė sovietinę ūkio sistemą. Opios sistemos problemos buvo visiems autoritariniams režimams būdingas objektyvios informacijos „iš apačios“ trūkumas, gamybininkų siekis mažinti planines užduotis įrodinėjant valdžiai, neva gamybos planai viršija kolektyvo galimybes ir yra nerealiūs.

Be abejonės, valdžia žinojo, jog gamybininkai nenori „iš viršaus“ gauti didelių gamybos planų, siekia juos sumažinti. Geras sovietinis direktorius privalėjo sugebėti savo ministerijoje išsireikalauti kuo daugiau investicijų ir pasiekti, kad gamybos planas didėtų minimaliai, – mažesnis už jau pasiektą rezultatą Vakarų besivejančioje ekonomikoje buvo ideologiškai neįmanomas. Bet norint gamybiniam kolektyvui primesti labiau „jėgas mobilizuojantį planą“ buvo būtina ne tik administracinė valdžios valia, bet ir objektyvi informacija apie konkrečios įmonės galimybes. Vargu ar kas galėjo pranešti valdžiai išsamesnių duomenų apie įmonės potencialą, nei jos viduje šnipinėjantys agentai. Ar valdžia panaudojo šią KGB galimybę? Ar saugumo organai buvo valdžios padėjėjai šioje srityje?

Konkretūs KGB veiklos pramonės įmonėse metodai nėra išsamiai tyrinėti istoriografijoje. Mokslinių darbų stoka lemia, kad saugumo organų veikla imama demonizuoti, atsiranda mitų apie visuotinę valdžios kontrolę, pasunkėja galimybė teoriškai modeliuoti įvairių nedemokratiškesnių režimų raidą. Antai tam tikras istorinių faktų trūkumas jaučiamas Ronaldo Wintrobe'o monografijoje, kurios dvi dalys aptaria sovietinę ekonomikos sistemą, taip pat Marko Harrisono darbuose. Matyt, reikėtų sutikti su Peterio J. Boettke's nuomone, kad R. Wintrobe'o knyga „labiau pavykusi analitiniu nei istoriografiniu požiūriu“⁶. Tezę apie spaudimo didinimą Leonido Brežnevo valdymo pradžioje R. Wintrobe'as grindžia vienintele nuoroda į partinių dokumentų keitimo kampaniją XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje⁷. M. Harrisono darbuose minima sukarinta įmonių apsauga ir nekonkrečiai kalbama apie partinę gamybininkų kontrolę⁸. Gana skurdžius autorių argumentus galima suprasti – stokojant išsamių L. Brežnevo valdymo meto tyrimų trūksta ir šio laikotarpio faktų.

Suprantama, kad išsamiai temos analizei būtini KGB aukščiausiosios vadovybės dokumentai. Tačiau Lietuva ne visada juos gaudavo, o ir gautieji ne visi išliko. Vis dėlto daug svarbių Maskvos sprendimų matyti iš antrinių šaltinių – Lubiankos nurodymų įgyvendinimo planų, nuorodų į juos metinėse operatyvinės veiklos ataskaitose. Šiuo požiūriu tyrimui labai pravertė kontržvalgybinę veiklą vykdžiusios LSSR KGB 2-osios valdybos dokumentai, saugomi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) K-1 fondo 3 apraše. Metinės ataskaitos ir metiniai darbo planai, susirašinėjimas su respublikos KGB vadovybe ir SSRS KGB 2-ąja vyriausiąja valdyba atspindi bendras saugumo organų veiklos respublikoje tendencijas.

Išsamiau buvo išnagrinėti 2-osios valdybos 3-iojo (nuo 1982 m. – 6-ojo) skyriaus dokumentai. Šis skyrius dirbo kontržvalgybinį darbą pramonės, transporto ir ryšių objektuose. Minėti dokumentai yra dvejopo pobūdžio. Pirmajai grupei priskirtini skyriaus veiklos planai ir ataskaitos, operatyvinės veiklos planai, darbinės pažymos, susirašinėjimas su valdybos vadovybe ir kitais LSSR KGB struktūriniais ir teritoriniais skyriais. Dauguma 6-ojo skyriaus veiklos dokumentų saugomi rinkinyje, sudarytame „iš pabirų“ (46 aprašas). Antroji šaltinių grupė – įvairios instrukcijos, konspektai, ataskaitų ir pranešimų juodraščiai, vardinės įmonių bylos⁹. Pastarosios buvo pradedamos siekiant susisteminti informaciją apie konkrečios įmonės veiklą, jas vesdavo įmonę kuruojantis KGB operatyvinis darbuotojas. Minėtose bylose – operatyvinio darbo konkrečioje gamykloje ar fabrike planai, agentūrinio tinklo duomenys, agentų pranešimai, informacija apie operatyvinę padėtį, į kurios apibūdinimą įėjo ne vien valstybės ir gamybinių paslapčių apsaugos uždaviniai, produkcijos paskirtis ir specifika, bet ir sovietiniam režimui politiškai nepatinkimų asmenų sąrašai – įmonėje dirbančių

buvusių politinių kalinių ir tremtinių pavardės, kartais nurodant buvusio jų teistumo baudžiamąjį kodeksą straipsnį. Tipinę vardinę bylą sudarė 3–4 tomai. Pirmajame jų paprastai buvo vadovybės dokumentai, bendra informacija apie objektą, operatyvinio darbo jame planai, ataskaitos, įmonės vadovų ryšiai. Antrąjį tomą sudarė operatyvinės veiklos duomenys, t. y. agentūrinė medžiaga, trečiąjį – vadinamojo ypatingojo laikotarpio dokumentai, t. y. mobilizacijos instrukcijos, gamybos planai kilus karui. LYA pavyko rasti dešimties įmonių vardines bylas. Iš jų anksčiausiai – 1952 m. – pradėta Vilniaus radijo matavimo priemonių gamyklos byla. Tuomet ši SSRS aviacijos pramonės ministerijai priklausiusi įmonė vadinosi gamykla Nr. 555¹⁰.

Tiriant KGB veiklą pramonės įmonėse svarbios ir asmeninės tų įmonių darbuotojų, kurie buvo tikrinami KGB išduodant leidimus dirbti su slaptaisiais dokumentais ar slaptuosius darbus, bylos. Šie dokumentai leidžia ne tik išsamiau išnagrinėti leidimų dirbti su slaptąja medžiaga sistemą, bet ir įžvelgti saugumo darbo pokyčius.

STRUKTŪRINIAI KONTRŽVALGYBINĖS VEIKLOS RĖMAI: 2-OSIOS VALDYBOS 3-IOJO SKYRIAUS ĮKŪRIMAS IR VEIKLA

KGB vykdomo pramonės įmonių kuravimo istorija siekia Stalino laikotarpį. 1953 m. balandžio mėn. buvo įkurtas KGB 5-asis skyrius, jo 1-ajam poskyriui pavedant kuruoti pramonės įmones¹¹. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje pramonės įmonių kontrolė perduota 4-ojo skyriaus 2-ajam poskyriui. 1959 m. šis poskyris jau dirbo kontržvalgybinį darbą 53 respublikos pramonės objektuose, su nemažai įmonių turėtas operatyvinis ryšys¹².

1960 m. kovo 20 d. geležinkelio transporto skyriaus, minėto 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio ir valstybės paslapčių apsaugos grupės pagrindu buvo įkurtas 2-osios valdybos 3-iasis skyrius¹³, kuris užsiėmė kontržvalgybine veikla pramonės įmonėse beveik iki tiriamo laikotarpio pabaigos – 1982 m. Toliau kontržvalgybinio darbo pramonėje estafetę perėmė įkurtas 6-asis skyrius¹⁴.

Iš 3-iojo skyriaus struktūros ir veiklos galima suvokti, kokį dėmesį KGB skyrė pramonei. Vos tik skyrių įkūrus, kontržvalgyba pramonės objektuose pagal svarbą buvo tik trečioje vietoje po geležinkelio transporto ir jūros baseino apsaugos objektų. Uždavinių formuluotės rodo gana mažą skyriaus dėmesį pramonei. Tai matyti iš skyriaus svarbiausio darbo tikslo formuluotės: „Kontržvalgybinio darbo organizavimas geležinkelio ir vandens transporte, svarbiuose pramonės objektuose, slaptų duomenų atskleidimo faktų tyrimas.“¹⁵ 1960 m. iš 3-iojo skyriaus 25 operatyvinių darbuotojų pramonės įmones kuravo tik 6, neturintys net poskyrio statuso, – dokumentuose jie vadinami „Vilniaus miesto pramonine grupe“.

Intensyvi respublikos industrializacija lėmė pramonės įmonių svarbos didėjimą ir KGB dėmesį joms. Septintajame dešimtmetyje pramonės įmones kuruojantys operatyviniai darbuotojai buvo priskirti skyriaus 1-ajam poskyriui. Pirmasis skyriaus viršininkas papulkininkis Župikovas į šias pareigas buvo atkeltas iš darbo geležinkelio transporte skyriaus viršininko pareigų, o jo įpėdiniai buvo karininkai, anksčiau kuravę pramonės įmones (E. Morkūnas, V. Miškinis). Per penkiolika metų nuo 3-iojo skyriaus darbo pradžios operatyvinių darbuotojų „pramonininkų“ skaičius padvigubėjo. 1975 m. skyriuje dirbo 27 operatyvininkai, 12 iš jų – 1-ajame poskyryje¹⁶. Respublikinio pavaldumo miestuose (išskyrus Vilnių) „pagal 3-iojo skyriaus liniją“ veikė KGB poskyriai

ar grupės, pavaldžios KGB miestų skyrių vadovybei, tačiau už metodinį vadovavimą jiems buvo atsakingas LSSR KGB 3-iasis skyrius.

Kaip matyti iš 3-iojo skyriaus sudėties, operatyvinis darbuotojas prižiūrėjo 2–3 įmones ar objektus ir palaikė operatyvinius ryšius su 1–3 kariniu ar ekonominiu atžvilgiu svarbiais objektais. Antai 1968 m. 3-iojo skyriaus 1-ajame poskyryje dirbo jo viršininkas ir 13 operatyvinių darbuotojų. Iš pastarųjų 9 karininkai kuravo pramonės įmones, 2 – buvo atsakingi už profilaktikos darbą LSSR KGB miestų ir rajonų padalinuose bei kontržvalgybinę veiklą tarp užsienio specialistų, dar 2 darbuotojai rūpinosi leidimų slaptiesiems darbams ir dokumentams išdavimu respublikos gyventojams¹⁷.

Nuo pat pirmųjų 3-iojo skyriaus veiklos dienų buvo aktuali jo darbo pagrindimo problema. Lietuvoje buvo mažai karinio-pramoninio komplekso gamyklų, kurių kontržvalgybinei priežiūrai iš esmės ir buvo kuriami tokio pobūdžio SSRS KGB skyriai. Nors susirašinėjime su respublikos ministerijomis ir žinybomis esama daug užuominų apie karinę produkciją gaminančias įmones, vadinamąsias pašto dėžutes, būtinybę užtikrinti jose produkcijos ir gamybos slaptumą, į Maskvą siunčiamuose dokumentuose ir raštuose buvo pripažįstama, kad ypač slaptų, karinę produkciją kuriančių ir gaminančių karinio-pramoninio komplekso įmonių Lietuvoje nėra. LSSR KGB pirmininkas Eduardas Eismuntas 1989 m. SSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui rašė: „LSSR teritorijoje nėra itin svarbių ar itin uždarų objektų, taip pat svarbių gynybos pramonės įmonių, gaminančių ginklus ir karinę techniką. Respublikoje yra 10 SSRS gynybinių šakų gamybinių susivienijimų ir institutų, kuriems žinybiniais įsakymais nustatyta uždarumo kategorija. Šie objektai iš esmės yra tik tarpininkai (*смежники*)

ir subrangovai (*соисполнители*).“¹⁸ Taigi Lietuvoje buvo palyginti nedaug karinio-pramoninio komplekso įmonių: teritorija ir gyventojų skaičiumi mažesnė Estija 1984 m. turėjo 14 karinės pramonės šakų objektų¹⁹.

Vis dėlto pašto dėžutės kodą turėjo daugelis respublikos sunkiosios pramonės gamyklų. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus 1968 m. liepos 18 d. patvirtintame organizacijoje, kuriose 2-oji valdyba privalo dirbti kontržvalgybinį darbą, sąrašė yra 112 objektų. Tarp jų – 42 gamyklos, gamybiniai institutai ir konstravimo biurai. Pašto dėžutės kodą turėjo 20 pramonės įmonių. Daugelis jų koduotos buvo vien dėl to, kad priklausė devyneto SSRS karinio-pramoninio komplekso ministerijų sistemai, nors karinės produkcijos ir negamino. Nekarinis šių įmonių gamybos pobūdis matyti iš KGB pateiktų jų aprašų. Kalbant apie Kauno laivų mechanizmų gamyklą „Pergalė“ (pašto dėžutė A-7475) pažymėta, kad ji gamina laivų sraigtus, Kauno radijo gamyklos (P-6856), „Baltijos“ laivų statyklos (H-5832), Laivų remonto gamyklos (B-2677), Panevėžio „Ekran“ (B-2963) nurodyta tik žinybinė priklausomybė. Pašto dėžutės kodą turėjo ir keletas karinės pramonės ministerijoms nepriklausiusių įmonių – stakles gaminusi „Žalgirio“ gamykla (B-2936), elektrotechnikos įmonė „Elfa“ (A-7586) ir Vilniaus elektros suvirinimo įrangos gamykla (Г-4823).

Tikrų uždarytųjų įmonių, gaminusių įrangą SSRS karinės pramonės ar KGB poreikiams, respublikoje buvo tik keletas. Tai kopijavimo aparatus projektavęs ir gaminęs Elektrografijos mokslinio tyrimo institutas (Г-4823; mokslinio tyrimo institutas – toliau MTI), kariniams tikslams radijo matavimo prietaisus kūrę ir gaminę Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI (P-6856) ir gamykla (A-7859), Kauno radijo matavimo technikos MTI (B-8574), garso įrašų aparatūrą, KGB klausymosi įrenginius „Moška“, „Lavr“ ir lėktuvų

juodąsias dėžes gaminusi Lietuvos prietaisų gamykla (A-7934, vėliau – „Vilmos“ gamybinis susivienijimas), karo technikai transformatorius „Gabarit“ gaminusi Vilniaus radijo komponentų gamykla (A-7528²⁰), mikroschemas kūręs Vilniaus konstravimo biuras (Г-4322, vėliau – „Venta“) ir jas gaminęs Šiaulių „Nuklonas“ (M-5621)²¹.

Slaptosios įmonės Lietuvoje gaudavo uždarnosios įmonės, turinčios atvirųjų padalinių, arba atvirosios įmonės, turinčios uždarytųjų padalinių, statusą. Pastarąjį slaptumo lygį turėjusio Kauno radijo matavimo technikos MTI iš tikrųjų slaptos buvo tik 3-iojo skyriaus 31-oji ir 32-oji laboratorijos, kurios kariškių užsakymu gamino komponentą „Rusalka“²². Net viena slapčiausių respublikos įmonių laikyto Vilniaus Spalio 60-mečio radijo matavimo prietaisų susivienijimo²³ (uždaroji įmonė, turinti atvirųjų padalinių) produkcijos struktūroje kariniai gaminiai sudarė tik 7,6 proc.²⁴

3-iojo skyriaus darbuotojai Lubiankoje turėjo ne kartą pagrįsti, kodėl respublikoje nuolat sudaromi ir LKP CK tvirtinami sąrašai gamyklų, kuriose būtina dirbti operatyvinį darbą, nors jos nėra režiminės. Atrodo, kad SSRS KGB rimtai nevertino Lietuvos saugumiečių nuorodų į antisovietines apraiškas respublikoje ir čia neva gyvuojančią „ypatingą bazę“, kuri buvo laikoma „antiso-vietiniu“ elementu²⁵. Pavyzdžiui, SSRS KGB nurodymu 1960 m. buvo sudarytas sąrašas įmonių, kuriose yra ar turi būti dirbamas operatyvinis darbas. Šis sąrašas buvo suderintas su LKP CK ir pasirašytas LKP CK antrojo sekretoriaus Šarkovo. Lubiankos darbuotojai sąrašą įvertino skeptiškai. SSRS KGB 2-oji valdyba nurodė, kad jame yra daug neslaptų įmonių, bei priminė, kad būtina vadovautis SSRS KGB pirmininko 1960 m. kovo 31 d. įsakymu, kuriame nurodoma, jog nerežiminės įmonės KGB gali kuruoti tik įtardamas ypatingąjį įvykį (ЧП – *чрезвычайное*

проеисшествие), pavyzdžiui, išvelgdamas diversijos grėsmę²⁶.

Maskvai esant tokiai „nesupratingai“, LSSR KGB pasitelkė savo veiklą pagrindžiančią išradinę formuluoję, kurią galima apibūdinti taip: slaptos produkcijos negaminančias įmones būtina prižiūrėti todėl, kad jose dirba „politiškai nepatikimų asmenų“. Šiuos žmones reikia stebėti ne vien dėl to, kad tai „nacionalistai“, bet ir dėl pavojaus, neva jų keliamo įmonių darbui. Taigi „nacionalistai“ buvo tiesiogiai siejami su diversijos grėsme, tuo pagrindžiant būtinybę vykdyti operatyvinę įmonių priežiūrą. Politiškai nepatikimus tam tikros įmonės žmones KGB laikė „operatyvinio darbo baze“, jų priežiūrai buvo kuriamas agentūrinis tinklas, kurio gauta informacija buvo sisteminama KGB vedamoje įmonės vardinėje byloje.

AGENTŪRINIS TINKLAS

Darbai su agentūra KGB skyrė daug dėmesio. Jo informacijos šaltinis buvo ne tik agentai, bet ir patikėtiniai, neetatiniai KGB darbuotojai bei kiti informatoriai, nepatenkinti įmonių administracijos darbu. Antai Utenos elektros krosnelių gamyklos Kadryų skyriaus viršininkas 1969 m. informavo KGB 3-iąjį skyrių, kad šios įmonės direktoriaus žmona yra buvusi tremtinė, o pats direktorius į vadovaujamas pareigas neva skirias buvusius antisovietinius partizanus ir kitus politiškai nepatikimus asmenis²⁷.

Saugumiečių autoritetas itin išaugo devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje, kai buvęs saugumo vadovas Jurijus Andropovas buvo išrinktas SSKP CK generaliniu sekretoriumi. Besikreipiančių į KGB asmenų netenkino ne tik įmonių vadovų veikla, bet ir tuo metu gyventojų aiškiai jaučiamos profesinio ir socialinio mobilumo ribos stagnaciją išgyvenančioje santvarkoje. Besikreipiantiesiems

KGB buvo lyg paskutinė instancija, galinti padėti ne tik surasti „tiesą“, bet ir įsidarbinti geresniame darbe. Antai 1983 m. į KGB kreipėsi buvęs Vilniaus gamybinio susivienijimo „Vilma“ cecho partinės organizacijos sekretorius, išsakydamas nepasitenkinimą, kad įmonėje gniaužiama administracijos kritika, jos vadovai persekioja darbuotojus. Į operatyvininko pastabas, kad šie klausimai neįeina į KGB kompetenciją, buvęs partijos sekretorius atsakė, kad jam padėti gali tik KGB, nes įmonės vadovai turi puikius ryšius su kitais „valdžios organais“²⁸. Tais pat metais į KGB kreipėsi šios įmonės buhalteris, kuris skundėsi neįdomiu darbu, menkomis karjeros perspektyvomis, prašė padėti susirasti darbą kitoje įmonėje²⁹. Nepatenkintų darbuotojų kreipimaisi kartu su agentų pranešimais buvo svarbi įmonių vadovus kompromituojanti medžiaga.

Vis dėlto svarbiausias KGB informacijos šaltinis buvo agentūrinis tinklas įmonėje. 1971 m. KGB 3-iasis skyrius turėjo ryšį su 750 agentų. Pramonės įmonėse dirbo 323 agentai, iš jų 133 palaikė tiesioginį ryšį su 3-iojo skyriaus operatyviniais darbuotojais, t. y. buvo 1-ojo poskyrio agentūra³⁰.

Agentūra pramonės įmonėse buvo pasiskirsčiusi netolygiai. Agentų skaičių lėmė įmonės slaptumo statusas. Vadinamosiose pašto dėžutėse veikė kur kas daugiau agentų nei režimo statuso neturinčiose įmonėse. Iš Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos vardinės bylos matyti, kad nuo 1952 m., kai ši byla buvo pradėta, iki 1967 m. vien šioje įmonėje veikė 56 agentai³¹. Žinant, kad tai buvo didelė ir daug darbuotojų turinti įmonė³², o nurodyti agentai veikė ne vienu metu, be to, būta jų kaitos, šis skaičius neatrodo itin didelis. Tačiau svarbūs buvo ne vien kiekybiniai, bet ir kokybiniai rodikliai, t. y. agentų išdėstymas. Informatorius KGB išdėstė labiausiai dominančiuose baruose – režiminiuose padaliniuose, administracijoje ir tarp

tarnybų vadovų. Agento paieška ir verbavimas vyko atsižvelgiant į operatyvinį poreikį pagal iš anksto sudarytą planą. Antai siekiant sustiprinti agentūrines pozicijas ir darbą su agentais, 3-iojo skyriaus 1-ojo padalinio 1967 m. plane buvo numatyta užverbuoti agentus pašto dėžutės Nr. 5234 („Vilmos“ gamybinio susivienijimo) slaptą prietaisą 5c gamybos bare, įmonės P-6856 (minėtosios Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos) 3-iajame skyriuje ir kitur³³.

Kitoje slaptoje įmonėje – Kauno radijo matavimo technikos moksliniame institute, kuriame dirbo 1217 žmonių (iš jų 450 inžinierių ir 280 technikų), – 1969 m. vienu metu veikė 7 KGB agentai ir 25 patikėtiniai³⁴. Respublikos KGB vadovybės toks agentų skaičius netenkino. Ji reikalavo sustiprinti įmonėje operatyvinį darbą ir užverbuoti daugiau agentų³⁵.

Slaptumo statuso neturinčiose įmonėse agentų buvo mažiau. Iš staklių pramonės įmonės „Žalgiris“ bylos matyti, kad 1982 m. šioje gamykloje dirbo 1835 žmonės³⁶. 1982–1988 m. įvairiu metu čia veikė 13 agentų: 4 – užverbuoti 1983 m. (3 iš jų 1986 m. iš agentų sąrašo buvo išbraukti), 4 – 1984 m. ir dar 3 – 1986 m. (vienas 1988 m. pašalintas)³⁷. Vardinėje byloje taip pat nurodyta 21 patikėtinis³⁸.

Archyviniai šaltiniai rodo KGB turėjus išsamios informacijos apie įmonių administraciją, vadovus ir jų nuotaikas. Gero informuotumo priežastis – didelis įmonių administracijos atstovų skaičius agentūriniuose sąrašuose. Štai 1977 m. 3-iojo skyriaus 1-asis poskyris informavo savo vadovybę turintis 124 agentus, iš kurių net 42 dirbo įmonių administracijoje, buvo skyrių ar cechų viršininkai. Agentais buvo 77 vidurinės grandies tarnautojai ir tik 5 darbininkai³⁹. 1980 m. kovo mėn. 1-ojo poskyrio agentūros skaičius buvo nepakitęs – 120 agentų ir 198 patikėtiniai⁴⁰.

KGB 3-iojo skyriaus agentų išsilavinimo lygis buvo aukštas. 1977 m. tarp jų buvo 1 technikos mokslų daktaras, 17 kandidatų į mokslų daktarus, 77 asmenys, turintys aukštąjį, ir 7 – nebaigtą aukštąjį išsilavinimą. Tik 22 agentų išsilavinimas buvo vidurinis⁴¹. Pažvelgę į agentų bendradarbiavimo su KGB stažą, aštuntojo dešimtmečio viduryje išvysime akivaizdžius sudėties pokyčius. Nuo 1975 m. pradžios iki 1977 m. balandžio mėn. iš agentų sąrašo buvo išbraukta 17 „neveiksnių“ ir užverbuoti 22 nauji agentai. Agentūra būdavo nuolat atnaujinama. LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio 1959 m. ataskaita rodo, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje agentų skaičius buvo mažinamas⁴², o tiksliau – gausi, bet mažai veiksniai agentūra buvo keičiami veiksmingesniais jaunais agentais.

Administracijos darbuotojų ir inžinerinio-techninio personalo vyravimas profesinėje agentų struktūroje nestebina. Pirma, sovietinėse gamyklose būta didelės kadru kaitos, ypač tarp darbininkų, todėl inžinierius ar administratorius buvo pastovesnis agentas už darbininką. Antra, inžinieriaus informacinė erdvė, palyginti su darbininko, buvo gerokai platesnė. Tarnybinės kompetencijos turinčiam agentui operatyvininkas galėjo kelti sudėtingus uždavinius.

Nemažai reikšmės turėjo ir socialinis inžinerinio-techninio darbuotojo statusas sovietinėje visuomenėje. Modernizacija Sovietų Sąjungoje, kaip ir visame pasaulyje, negalėjo nedidinti technokratų įtakos visuomenėje. Galbūt KGB vadovybė gerai nesigaudė socialinėse teorijose ir buvo menkai susipažinusi su Vakaruose tarp mokslininkų tuo metu paplitusia vadybininkų revoliucijos teorija, bet intuityviai jautė didėjančią techninės inteligentijos reikšmę visuomenėje. Be to, Vakarų tendencijos veikė emigrantų nuotakas ir elgseną, jų svarstymus apie SSRS ekonomikos raidą ir santykių su okupuota

Lietuva taktiką. Antai 1976 m. birželį iš Vakarų Vokietijos grįžęs KGB agentas „Vladas“ informavo, kad lietuvių emigrantai daug vilčių sieja su inžinierija, kuri sovietinės ideologijos įtakai esą pasiduodanti ne taip lengvai kaip humanitarinė inteligentija⁴³.

Reikia turėti omenyje, kad administracija ir inžinieriai turėjo kur kas platesnius už darbininkų veiklos tikslus ir poreikius. Todėl neatmestina, kad jie patys galėjo siekti bendradarbiauti su KGB, tikėdamiesi iš šio ryšio sulaukti tam tikros administracinės naudos. KGB agentų veikla pramonės įmonėse ne tik leidžia vertinti sovietinio saugumo vaidmenį pramonės valdyme, bet ir teikia galimybę giliau pažvelgti į įmonių vidaus valdymą. KGB agentas, kuris tuo pačiu metu buvo ir įmonės administracijos atstovas (arba jos inžinierius), – tai du iš esmės skirtingi, bet tarpusavyje susipynę vieno asmens vaidmenys. Šiuos vaidmenis siejo asmens lūkesčiai ir elgsenos strategijos. Agentas retai buvo pasyvus individas, kuris vien KGB verčiamas teikė ūkio valdymui ir režimo vykdomai socialinei kontrolei būtiną informaciją. Bendradarbiauti su KGB galėjo būti naudinga tiek pačiam informatoriui, tiek ir įmonės kolektyvui. Agentūrinė informacija buvo savotiškas bendravimo su valdžia būdas, galima sakyti, neoficialus informacijos kanalas, kuriuo valdžiai buvo siunčiama reikiama žinia, pavyzdžiui, kad būtina mažinti planines užduotis.

Antra, administracijos ryšiai su KGB turėjo tam tikrą reikšmę įmonės vidaus santykiams. Tai buvo lyg koziris, kuriuo galima pasinaudoti įmonės vidaus konfliktuose. Pavyzdžiui, Vilniaus elektrografijos MTI vardinės KGB bylos dokumentai liudija įmonėje buvus tam tikrą opoziciją instituto vadovybei. Iš agentūrinių pranešimų matyti, kad direktoriaus L. Korolkovo šalininkai buvo įmonės Finansų ir planavimo skyriaus darbuotojai, direktoriaus pavaduotojas kadrums ir reži-

mui. Taip pat esama agentūrinių pranešimų, liudijančių įtemptus direktoriaus santykius su vyriausiuoju inžinieriumi, Slaptojo (1-ojo) skyriaus viršininku ir kitais. KGB agentai, priklausę šiai opozicijai, sumaniai naudojami ryšių su saugumu teikiamomis galimybėmis kovojant prieš įmonės vadovą: informavo apie menką direktoriaus kompetenciją, jo antisovietinius pasisakymus (pavyzdžiui, jo paniekinamus juokus Lenino premijos paskyrimo vienam iš partijos vadovų proga)⁴⁴, darbo su slaptaisiais dokumentais taisyklių pažeidimus. Informatoriai pasiekė šiokių tokių laimėjimų: jų teiktos informacijos pagrindu direktoriui nebuvo leista vykti į užsienį, jo netinkamas elgesys svarstytas partijos Vilniaus miesto komitete⁴⁵. Antra vertus, direktoriaus įtakos ratas bandė riboti opozicijos ryšius su KGB. 1979 m. pažymyje, pasirašytoje KGB 3-iojo skyriaus vedėjo A. Grišečkino, tvirtinama, kad „direktorius kai kuriuos instituto darbuotojus įspėjo dėl būtinybės vengti kontaktų su saugumo organų atstovais“⁴⁶. Anot vieno agentūrinio pranešimo, administracijos atstovų ir techninių tarnybų vadovų susirinkime direktoriaus pavaduotojas kadrans ir režimui – vienas iš įmonės vadovo aplinkos žmonių – neva pareiškęs, kad pasinaudojus gerais ryšiais saugumo komitete įmonės vadovybei pavyko pakeisti jai nepalankų KGB operatyvinį darbuotoją „supratingesniu“⁴⁷. Vargu ar šis pasisakymas posėdyje buvo vien impulsyvus neatsargumas. Matyt, juo norėta parodyti įmonės administracijos galią ir įtaką bei pagąsdinti oponentus. Archyviniai šaltiniai liudija, kad KGB korta šioje įmonėje gana azartiškai žaidė tiek administracija, tiek opozicija. Pavyzdžiui, viename dokumente, nepaisant kruopščių – greičiausiai operatyvininko – pataisymų, pavyko perskaityti tokį sakinį: „[Direktorius] paskambino LSSR KGB pirmininko pavaduotojui draugui Vaigauskui ir jo atsiprašė.“⁴⁸

Iš agentūrinio tinklo ir kitų šaltinių gauta informacija saugumiečiams tapdavo pagrindu imtis objekto operatyvinio tyrimo. Buvo pradėdama objekto operatyvinė byla. Šių bylų būta trejopų: operatyvinio patikrinimo (ДОП – *дело оперативной проверки*), operatyvinio stebėjimo (ДОН – *дело оперативного наблюдения*) ir operatyvinės paieškos (ДОР – *дело оперативного розыска*). Svarbiausias šių bylų turinio bruožas buvo KGB įtariamas asmens ar grupės nusikaltimo pobūdis (*окраска*). Sunkiausi įtarimai buvo „Tėvynės išdavystė šnipinėjant“ (*измена Родине в форме шпионажа*) ir „Tėvynės išdavystė pabėgant į užsienį“ (*измена Родине в форме бегства за границу*). Vis dėlto dažniau pasitaikė „antisovietinė agitacija žodžiu“ (*антисоветская агитация в устной форме*) ir panašūs įtarimai. 1972 m. sausio 1 d. LSSR KGB pagal „3-iojo skyriaus liniją“ turėjo 73 operatyvinės įskaitos bylas. Dauguma jų – 42 – buvo operatyvinio stebėjimo bylos. Patys 3-iojo skyriaus operatyvininkai vedė tik 13 bylų⁴⁹. 1975 m. respublikoje pagal „3-iojo skyriaus liniją“ buvo vedamos 28 operatyvinės paieškos ir 37 operatyvinio stebėjimo bylos, iš jų 3-iajame skyriuje – 9 operatyvinės paieškos ir 8 operatyvinio stebėjimo⁵⁰. Iš pastarųjų 8 bylų 4 buvo pradėtos įtariant „Tėvynės išdavimą šnipinėjant“. Tai grįžusio iš Kanados Kauno radijo gamyklos darbuotojo byla „Radist“; Klaipėdos „Baltijos“ laivų statyklos Planavimo skyriaus viršininko Kotkovo, kuris, prieš atvykdamas į Lietuvą, dirbo „ypač slaptoje“ Komsomolsko prie Amūro įmonėje (pašto dėžutėje Nr. 199), byla „Žuk“ (saugumui kėlė įtarimą šio asmens ryšiai su SSRS plano komiteto darbuotojais ir „padidėjęs dėmesys“ valstybės karinėms paslaptims); Panevėžio kabelių gamyklos vyriausiojo inžinieriaus byla „Nevynosimj“; Šiaulių „Nuklono“ gamyklos derintojo, kuris buvo įtariamas Antrojo pasaulinio karo metais rėmęs na-

cistinės Vokietijos valdžią (KGB atkreipė dėmesį ir į šio asmens susirašinėjimą neva „karine tematika“ su adresatais Kanadoje⁵¹), byla „Cvetovod“.

Visos šios bylos, kurios rėmėsi sunkiais įtarimais, žlugo jau 1977 m. – KGB nepavyko surinkti užtektinai įrodymų, nustatyti šnipinėjimo fakto ir bylų atiduoti teismui. Šios, kaip ir daugelis KGB pradėtų bylų, baigėsi įprastinėmis profilaktinėmis priemonėmis – oficialiu raštišku „kaltininko“ išpėjimu arba iškvietimu profilaktinio pokalbio į saugumą. Antai 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio, kuris kuravo pramonę, darbuotojai 1959 m. profilaktines priemones taikė 18 asmenų, kurių pusė buvo operatyvinių bylų objektai⁵². Aštuntojo dešimtmečio viduryje patiems operatyviniams teko pripažinti, kad operatyvinės įskaitos bylos dažnai pradedamos nepagrįstai, be didelės būtinybės⁵³.

KGB VEIKLA PRAMONĖS ĮMONĖSE

Darbas su agentais, ypač jų verbavimas, buvo vienas sėkmingiausių KGB veiklos aspektų. Šioje srityje KGB veikla turėjo teigiamų ekonominių rezultatų. Antai KGB 3-iasis skyrius su agentų pagalba 1970 m. nustatė finansinės drausmės pažeidimų Vilniaus bandomojoje fermentinių preparatų įmonėje. Skyriaus viršininko E. Morkūno duomenimis, šioje įmonėje dirbo „mirusių sielų“, t. y. iš tiesų žmonės nedirbo, o atlyginimas buvo gaunamas. Įmonės direktorius neva skirstęs savo darbuotojams butus už kyšius, o sandėlininkas, kuris formaliai ėjo ir profsąjungos komiteto pirmininko pareigas, nekontroliuojamas nurašinėjo materialines vertybes⁵⁴.

Tačiau tokie atvejai buvo vienetiniai ir atsitiktinio pobūdžio, jie retai kada buvo atskleidžiami kaip KGB sistemingo finansinių ir ekonominių pažeidimų tyrimo rezultatas. Kaip matyti iš archyvinės medžiagos, KGB

veikla ne visada buvo ekonomikos požiūriu naudinga. Tokio saugumiečių „abejingumo“ ūkio klausimams priežastis glūdėjo tiek operatyvinių mentalitete, tiek pačioje jų veiklos koncepcijoje, jos kontržvalgybinėje esmėje. Jei negaudavo informacijos apie diversiją ar kitą galimai „priešišką“ veiklą, KGB retai imdavosi ūkinių klausimų analizės. Operatyviniams ne visada buvo kompetentingi panaudoti savo agentų gebėjimus ir tai patys pripažindavo savo vidaus dokumentuose. KGB vadovybė nuolat kritikavo savo operatyvinius darbuotojus, kad agentams keliami uždaviniai nekonkretūs, kad neveiksmingai panaudojamas turimas agentūrinis potencialas. Tikėtina, kad operatyviniai darbuotojai patirdavo nesėkmę dėl paprasčiausio ekonomikos žinių trūkumo. Ekonominis ir techninis agentų pasirengimas, kaip minėta, buvo palyginti aukštas ir geresnis nei KGB operatyvinių. Todėl galima manyti, kad stiprioji KGB darbo pusė buvo operatyvinė stebėseną ir agentūrinio tinklo rezgimas, o ne sisteminiai ir analitiniai gebėjimai. Taigi agentai buvo ne vien saugumo ausys ir akys, bet iš dalies ir smegenys.

Šį pastebėjimą galėtų tinkamai pailiuotuoti saugumiečių pažymos apie įvairių įvykių ar situacijų tyrimą partinės valdžios ar KGB vadovų užsakymu. Jose vyrauja ne išsami padėties analizė, o paviršutiniški teiginiai ir agentūrinių pranešimų citatos. Priklausomybė nuo agentūros ir kitų šaltinių turėjo giluminės priežastis, kurios atsispindėjo KGB, kaip valdžios atstovo SSRS ekonominėje sistemoje, veikloje. Tik iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad KGB domėjimasis ekonomika ar konkrečios įmonės veikla privalėjo neabejotinai lemti geresnę darbo drausmę, daugiau mobilizacinių priemonių, finansinių ir kitų pažeidimų mažėjimą.

Kaip giliai KGB darbuotojai galėjo įsiskverbti į įmonių veiklą ir sistemingai jose

dirbti, rodo tariamos diversijos „Žalgirio“ staklių gamykloje pavyzdys. Tai pirmoji ir vienintelė respublikoje byla, kurioje buvo galima išvelgti tam tikrų „priešiškos“ veiklos požymių. Nenustatyti asmenys naktį iš 1982 m. gruodžio 21 į 22 d. įsibrovė į gamyklos 6-ąjį cechą ir eksportui skirtų staklių padalinį Nr. 7, kuriuose „mechaniniais smūgiais“ pažeidė 35 jau pagamintas ir pirkėjams siūsti parengtas stakles, 4 gamybos linijoje buvusias stakles ir kitus įrenginius. Bendras padarytų nuostolių dydis – 33 tūkst. rb⁵⁵. Šiam įvykiui tirti KGB pradėjo operatyvinės paieškos bylą „Diversantai“. Ją aktyviai nagrinėjo ne vien 2-oji valdyba ir už ideologinę kontržvalgybą atsakinga 5-oji tarnyba, bet ir SSRS KGB specialistai⁵⁶. Vykstant tyrimui išaiškinta daug machinacijų ir pažeidimų, tiesiogiai nesusijusių su gamyba. Antai buvo nustatyta, kad gamyklos Kapitalinės statybos skyriaus viršininkas neva slapstė asmenį, kurio už didelio masto vagystes ieškojo Rusijos Sverdlovsko miesto milicija. Gamyklos Administracinio ir ūkio skyriaus viršininkas neva buvo susijęs su kriminaline grupuote, kuri jau buvo pagrobusi materialinių vertybių už 150 tūkst. rb bei rengėsi tęsti savo nusikalstamą veiklą „Žalgirio“ gamykloje. Ištyrus „Diversantų“ bylą į baudžiamąją atsakomybę buvo patraukta 20 žmonių. Saugumas atliko iš tiesų didelį darbą: nuo 1982 m. gruodžio iki 1986 m. sausio patikrinta 130 signalų dėl 328 žmonių, įvyko daugiau nei 1000 apklausų, taikyta 113 operatyvinių techninių priemonių, 23 „Sputnik“ priemonės, atlikta 110 ekspertizių ir tyrimų. Informacijos šiai bylai gauta iš 49 agentų ir 43 patikėtinių. Nepaisant atlikto didelio darbo, KGB nepavyko nustatyti ir nubausti pažeidėjų – 1986 m. kovo 18 d. byla buvo nutraukta. Viena iš galutinių saugumo versijų buvo spėjimas, kad sugadinti stakles sumanę patys įmonės vadovai, kurie žinojo, kad 1982 m. gamybos planas nebus įvykdytas, ir ieškojo

būdų, kaip sumažinti kitų metų planines užduotis. KGB nuomone, tai, kad pažeista tik lengvai pataisoma elektroninė staklių įranga, rodė, jog rimtų diversinių ketinimų kenkėjai neturėjo. Juos labiau domino popieriniai nei tikri nuostoliai. Pasinaudojant staklių sugadinimo faktu administracijai pasisekė ne tik įtikinti SSRS staklių ir įrankių pramonės ministeriją sumažinti įmonės planinius rodiklius, bet ir kitamet turėti pagamintos produkcijos rezervą⁵⁷.

Suprantama, kad tik įtariant diversiją „Diversantų“ byla buvo tirama taip ilgai ir taikant daugybę operatyvinių priemonių. Ūkinių sunkumų nuolat turinčios įmonės retai sulaukdavo panašaus dėmesio, žinoma, jei nekildavo darbininkų streikų ar negrėsė kiti „nepageidaujami reiškiniai“. Be to, net ir tie reti KGB atliekami ekonominių problemų tyrimai galėjo paskatinti valdžią tik sumažinti ūkinių sunkumų turinčiai įmonei planinius rodiklius, o ne atskleisti tikrąją padėtį ir labiau sutelkti ūkines jėgas. Tokio „ūkinio pasyvumo“ priežastis galėjo būti ta, kad saugumiečiai stokojo ekonominės ir techninės kompetencijos. Antai LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko Naro nurodymu 1973 m. Alytaus miesto KGB tyrė, kodėl Alytaus šaldytuvų gamykla nevykdė plano. Ši gamykla pagal planą 1973 m. privalėjo pagaminti 200 tūkst. šaldytuvų, o pagamino tik 180 tūkst. KGB Alytaus skyriaus LSSR KGB vadovybei atsiųstame rašte buvo tvirtinama, kad panaudojus agentūrą ir patikėtinius bei apklausus gamyklos specialistus pavyko nustatyti net šešias atsilikimo nuo gamybos plano priežastis. Įdomu, kad saugumiečių nurodytos priežastys arba prieštarauja viena kitai, arba yra tarpusavyje nesusijusios. Antai pažymoje minima, kad viena iš atsilikimo nuo plano priežasčių yra smarkus planinės užduoties padidinimas – gamykla turėjo pagaminti produkcijos 38 proc. daugiau nei praėjusiais metais. Laiške pateikiama

įmonės specialistų nuomonė, kad planas neturėtų būti didinamas daugiau nei 20 proc.⁵⁸ Tačiau greta kitų atsilikimo priežasčių KGB Alytaus skyrius rašte atkreipia dėmesį į prastą įmonės techninių tarnybų darbą bei visoms sovietinėms įmonėms būdingas bėdas – sunkumus apsirūpinant reikiamomis detalėmis ir medžiagomis, prastą meistrų darbo apmokėjimą ir mažas išdirbio normas, trukdančias didinti darbo našumą⁵⁹.

Panaši padėtis išryškėjo ir dar viename KGB rašte. 1974 m. atlikęs broko dviejuose „Baltijos“ laivų statyklos pastatytuose laivuose priežasčių tyrimą, respublikos KGB pasiūlė mažinti šiai įmonei planines užduotis⁶⁰.

NAUJOS KGB VEIKLOS KRYPTYS

KGB veiklos sistema ir darbo pramonėje būdai nesikeitė visą tiriamą laikotarpį. Tačiau nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio ryškėja tam tikros naujos tendencijos. Tarptautinių santykių atšilimas suteikė naujų bruožų ir KGB veiklai. 1976 m. respublikoje apsilankė 330 specialistų iš kapitalistinių šalių⁶¹. 1977 m. Lietuvoje dirbo 250 specialistų iš Vakarų. 1978 m. į respubliką atvyko 292 specialistai iš Vakarų, kurie dalyvavo diegiant ir paleidžiant techninę įrangą 12 pramonės objektų⁶². Turint galvoje sovietinius mastelius, užsienio specialistų skaičius buvo nemažas. Įdomu, kad net 1981 m., kai, SSRS pasiuntus kariuomenę į Afganistaną, tarptautiniai santykiai pablogėjo, Lietuvą aplankė 313 Vakarų specialistų, iš kurių trečdalis – 102 – atvyko iš JAV ir Vakarų Vokietijos. Vėlesniais metais šis skaičius mažėjo – 1983 m. Lietuvoje lankėsi tik 169 specialistai iš kapitalistinių ir Trečiojo pasaulio šalių⁶³.

Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, kad tarptautinio klimato atšilimas aštuntojo dešimtmečio viduryje ir palyginti intensyvus tarptautinis bendradarbiavimas turėjo lemti

KGB kontrolės įmonėms silpnėjimą. Tačiau KGB dokumentai liudija priešingą tarptautinės ir operatyvinės padėties aiškinimą. Anot saugumiečių, sumažėjus tarptautinei įtampai priešiška veikla suaktyvėjo. Stiprėjant ekonominiam bendradarbiavimui kilo naujų pavojų, priešininko žvalgybai atsirado galimybė skverbtis į SSRS. LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1975 m. ataskaitoje tvirtinama, kad kapitalistinių šalių, ypač JAV, VFR, Didžiosios Britanijos ir Izraelio, specialiosios tarnybos naudojami atšilusiu tarptautiniu klimatu ir siekia per ryšius SSRS sustiprinti savo žvalgybinę veiklą. Esą vien nuo 1973 m. iki 1975 m. vidurio gauta 100 signalų, turinčių šnipinėjimo požymių⁶⁴.

LSSR KGB kolegija 1975 m. priėmė potvarkį dėl darbo tarp užsienio specialistų sustiprinimo⁶⁵ ir papildė 3-iojo skyriaus darbo planą. Šiame dokumente esama nuorodos į informaciją iš Lubiankos, įspėjančią, jog prieš žvalgybos gali pasinaudoti stiprėjančiu Vakarų ekonominiu bendradarbiavimu su SSRS. Esą ūkinės žalos sovietų valstybei gali būti padaryta partneriams pateikiant netikslią techninę dokumentaciją, tiekiant nekokybišką, nesukomplektuotą įrangą, blogai sumontuojant techniką ar pažeidžiant sutarties sąlygas. Šią SSRS KGB informaciją darbo plane papildė 3-iojo skyriaus pastabos apie Klaipėdos celiuliozės ir popieriaus kombinatą, Alytaus šaldytuvų gamykloje ir kitose respublikos įmonėse neva blogai veikiančią įrangą, kuri buvo gauta iš užsienio ir sumontuota Vakarų specialistų⁶⁶.

Ekonominių ryšių su Vakarais plėtra vertė 3-iojo skyriaus darbuotojus nuodugniau analizuoti ekonominius ir socialinius procesus, o tam reikėjo gero techninio išsilavinimo ir pasirengimo. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjo tam tikras skyriaus veiklos tikslų skaidymas. Jo dokumentuose atsirado „ekonominio saugumo“, „ekonomikos apsaugos“, „kovos su ideologinėmis diversijomis“

sąvokos. LSSR KGB vadovybei parengtame skyriaus 1984 m. pranešime perpasakojamas vienas 1983 m. Pentagono dokumentas, tvirtinantis, kad „rusai devintojo dešimtmečio viduryje susiduria su didelėmis ūkio problemomis, kuriomis Amerika privalo pasinaudoti“⁶⁷. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje buvo dar tik užsimenama, o to dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pradžioje jau pabrėžiama būtinybė apsaugoti ekonominę ir socialinę sistemą nuo Vakarų siekio ją diskredituoti tiek tarptautinėje arenoje, tiek pačioje Sovietų Sąjungoje. Antai LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio ataskaitoje tvirtinama: „Ataskaitiniu laikotarpiu buvo imtasi priemonių laiku užkirsti kelią priešininko ideologinių diversijų akcijoms ir priešišku elementų antisovietinei veiklai, kuriomis siekiama suskaldyti darbininkų klasę ir inžinerinę techninę inteligentiją, inspiruoti politiškai neigiamus reiškinius, diskredituoti socialistinę ūkio sistemą.“⁶⁸

Nors savo žodyne saugumiečiai dažniau vartojo ekonomikos terminus, darbo metodai ekonomikoje mažai kito. Tačiau pasireiškė naujos veiklos kryptys. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje KGB daugiau dėmesio skyrė kovai su kontrabanda ir nelegaliomis valiutinėmis operacijomis, siekė lokalizuoti konfliktus ir streikus. Pastarųjų ypač padaugėjo devintojo dešimtmečio pradžioje. Juos paskatino įmonių ekonominiai sunkumai ir „Solidarumo“ judėjimas kaimyninėje Lenkijoje.

Nauja KGB veiklos koncepcija pasirodė devintojo dešimtmečio pradžioje. Ji keitė saugumiečių požiūrį į gamybos problemas. 1981 m. gegužę vykusiame SSRS KGB vadovybės pasitarime buvo akcentuojama ypatingųjų įvykių prevencinio užkardymo svarba. Ypatingąjį įvykį pradėta vertinti ne kaip netikėtą atvejį, o kaip įvykį, turintį savas priežastis, kurias esą būtina laiku pastebėti ir pašalinti⁶⁹. SSRS KGB pirmininko J. An-

dropovo telegramoje sąjunginių respublikų saugumo komitetams pažymima, kad respublikų centrui ir partinei valdžiai siunčiamoje informacijoje „dažnai akcentuojami grynai gamybiniai, organizaciniai klausimai, o čekistinis aspektas taip ir lieka nuošalyje“⁷⁰. J. Andropovas ragino daugiau dėmesio skirti prevenciniam neigiamų reiškinų ir antivišumeninių nuotaikų, kurios skatina ypatinguosius įvykius, užkardymui.

Saugumo organams „ypatingųjų įvykių prevencija“ buvo nelengvas iššūkis. Kažin ar jie galėjo pastebėti ir efektyviai išaiškinti priežastis, kurios glūdėjo pačioje sovietinėje ūkio sistemoje. Vargu ar KGB, susidurdamas su įmonių ekonomikos krizių kasdienybe, galėjo idealizuoti sovietinę sistemą. Jam buvo žinomos ne tik inteligentų ar inžinierių išsakomos problemos, bet ir gana įžvalgūs atskirų darbininkų svarstymai darbo apmokėjimo, išdirbio normų, butų ar automobilių skirstymo klausimais. Pavyzdžiui, agentas „Petras“ savo pranešime tvirtina, kad „Vilmos“ gamybinio susivienijimo suvirintojas Genadijus Anisimovas apie įmonėje nesibaigiančias krizes esą kalbėjęs, jog „pagrindinė šių trūkumų priežastis ta, kad kalta mūsų sistema, t. y. tarybų valdžia. Jei ji priveda mūsų darbą prie absurdo, prie tyčiojimosi, tai tą valdžią reikia keisti.“ Agentas tvirtino, kad darbininkas absurdu laikė ne tik darbo apmokėjimą, bet ir „ūkio mechanizmo, mūsų pramonės ir ekonomikos trūkumus“⁷¹.

Devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje buvo nuolat pranešama apie sudėtingą padėtį daugelyje įmonių. Tačiau iš KGB dokumentų sunku spręsti, kas čia turėta omeny: technologiniai sunkumai ar darbininkų streikai. KGB 3-ojo skyriaus ataskaitose dažnai tvirtinama, kad nepageidaujamus įvykius pavyko lokalizuoti, užbėgti jiems už akių. Ar čia išties buvo kalbama apie ypatinguosius įvykius, šiandien sunku pasakyti. Drįstume tvirtinti, kad bendrasis čekistinis

„ypatingojo įvykio išvelgimo ir užkardymo“ diskursas tam tikra prasme niveliavo pačią ypatingojo įvykio sampratą. Streiko fakto, laikytino ypatinguoju įvykiu, pripažinimas galėjo reikšti blogai KGB atliktą darbą, nes būtent prevencinės veiklos trūkumai neva ir privedą prie ypatingųjų įvykių.

KGB perėjimą prie prevencinio darbo reikėtų suvokti kaip tam tikrą tikslą, o ne kaip konkrečią užduotį. Atpažinti pavojingus besiformuojančio įvykio elementus daug sunkiau, nei aiškintis jau įvykusio fakto priežastis. Pasiiekti tą tikslą panaudojant vien įmonės agentūrinį tinklą buvo sunku. Reikėjo glaudesnių ryšių su įmonių atstovais. Besikeičiančios politinės aplinkybės skatino ieškoti subtilesnių kontrolės būdų. KGB suprato, kad padėties neįmanoma pakeisti vien stiprinant kontrolę ir griežtinant represijas. Grubią išorinę kontrolę keitė savotiški partneriniai ryšiai su įmonių vadovais ir inžinieriais. Antai 3-iojo skyriaus 1980 m. ataskaitoje pažymima, kad, „kiek leido kompetencija, saugumo organai padėjo partinėms organizacijoms spręsti gamybines užduotis, tarybinio patriotizmo ir internacionalizmo dvasia auklėti darbo kolektyvus“⁷². Gamyklose ir fabrikuose imta skaityti paskaitas apie valstybės paslapčių apsaugą, kenkėjišką užsienio specialiųjų tarnybų veiklą. KGB 3-iojo, o vėliau – 6-ojo skyrių ataskaitose buvo nuolat pranešama apie saugumo pagalbą įmonių vadovams sprendžiant konfliktus su darbininkais⁷³.

Tam tikras liberalumas išryškėjo leidimų dirbti slaptuosius darbus ir su slaptaisiais dokumentais sistemoje. Būta atvejų, kai net ir esant užtektinai kompromituojančios medžiagos saugumas vis dėlto išduodavo leidimą. Antai Vilniaus grąžtų gamyklos vyriausiajam inžinieriui, kuris 1971 m. tokio leidimo negavo (tuomet jis be reikiamos formos leidimo dirbo gamyklos vyriausiuoju konstruktoriumi), 1982 m. jis buvo išduotas⁷⁴.

KGB vadovybė ieškojo būdų, kaip sumažinti leidimų dirbti slaptuosius darbus tikrinimo apimtį. Vieno KGB 6-ojo skyriaus darbuotojo pranešimo tekste kalbama apie SSKP CK ir SSRS MT 1976 m. lapkričio 15 d. nutarimą Nr. 941–323. Cituojamame nutarime pripažįstama, kad 1966 m. patvirtintas svarbiausių duomenų sąrašas paseno ir neatitinka to meto reikalavimų. Tekste eilutė apie pasenusį sąrašą išbraukta⁷⁵. Galima spėti, kad devintojo dešimtmečio viduryje tai jau buvo neaktualu (1980 m. pasirodė naujas sąrašas), o tekstas ar jo dalis buvo paimti iš ankstesnių pranešimų. 1977 m. pradžioje SSRS KGB vadovybės pavedimu SSRS KGB Z tarnyba nagrinėjo lankstesnės leidimų sistemos galimybes. Buvo siūloma numatyti naują, ketvirtąją, leidimo formą, kurios nereikėtų derinti su KGB⁷⁶. Naujuosiuose slaptumo lygmens nustatymo nuostatuose, kuriuos 1980 m. gruodžio 3 d. patvirtino SSRS MT, prie valstybės paslapčių priskirti tik „ypatingos svarbos“ ir „visiškai slaptai“ dokumentai, o dokumentai su grifu „slaptai“ įėjo į tarnybinių paslapčių grupę⁷⁷. Pastaroji apėmė mokslo, technikos ir gamybos duomenis, kuriuos atskleidus sovietinei valstybei gali būti padaryta žala⁷⁸. Ketvirtoji leidimo forma, leidžianti dirbti su riboto naudojimo dokumentais be būtino išankstinio suderinimo su KGB, pasirodė tik 1987 m. instrukcijoje⁷⁹.

Prie glaudesnio KGB bendradarbiavimo su pramonės įmonėmis turėjo prisidėti ir naujų KGB darbuotojų rekrūtavimas iš gamyklų ir fabriklų. 1976 m. LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičiaus savo rašte skyrių viršininkams rašė: „Atrinktų kandidatų į KGB kontingentas iš partinių, komjaunimo ir tarybinių darbuotojų ir asmenų, užsigrūdinusių darbo kolektyvuose, gamyklose ir fabrikuose, yra labai mažas.“⁸⁰ 1978 m. viduryje pasirodė naujas SSRS KGB pirmininko įsakymas⁸¹, nurodantis padidinti priimtų į

KGB iš pramonės darbuotojų kontingentą. LSSR KGB parengtas šio įsakymo įgyvendinimo planas numatė į 2-osios valdybos skyrius priimti naujų darbuotojų, dėmesį kreipiant į „inžinerinius-techninius darbuotojus ir darbininkus, užgrūdintus darbe ir gyvenime, ištikimus komunizmo reikalui“⁸². 1980 m. pabaigoje sąjunginio KGB vadovybė priėmė naują sprendimą⁸³, vėl pabrėžiantį ryšių su pramonės darbuotojais svarbą. Lietuvoje šio Maskvos nurodymo aktualumas buvo siejamas su įvykiais kaimyninėje Lenkijoje. Respublikos KGB 2-oji valdyba sudarė operatyvinių veiksmų, stiprinančių ryšius su „dirbančiais“, 1981–1982 m. planą. Jame numatyta plėtoti ryšius su įmonių administracija, partijos, komjaunimo ir profsąjungų organizacijomis. Jų darbuotojus planuota įtraukti į neetatines įmonių grupes, kurios turėtų dirbti su priešo ideologinės įtakos paveiktais asmenimis⁸⁴.

Svarbių pokyčių pastebima ir KGB profilaktiniame darbe. Aštuntojo dešimtmečio pirmojoje pusėje vyravo individuali profilaktikos forma, „kaltininką“ iškviečiant į KGB pokalbį. Šio dešimtmečio antrojoje pusėje imta dažniau nei anksčiau taikyti „profilaktiką su visuomenės pagalba“. „Visuomenės“ vaidmenį čia vaidino įmonių vadovai ir partijos komiteto nariai. Antai viename Vilniaus šlifavimo staklių gamykloje vykusiame profilaktiniame pokalbyje dalyvavo KGB operatyvinis darbuotojas, įmonės direktorius, partinės organizacijos sekretorius, du gamyklos partinės organizacijos komiteto nariai, Kadro skyriaus viršininkas ir cecho viršininkas⁸⁵. Šiuo atveju gamyklos administracijos atstovai, ypač partijos sekretorius, veikė kaip valdžios agentai įmonėje. Nors režimas neturėjo aiškios nuomonės, kada asmenį išsikviesti į saugumą profilaktinio pokalbio, kada imtis „profilaktikos su visuomenės pagalba“, o kada pakanka jį svarstyti įmonės partiniame susirinkime, vis dėlto

galima įžvelgti, kad šie kontrolės ir prievartos įrankiai buvo naudojami tam tikra eilės tvarka. Antai LSSR KGB atstovai prieštaravo Šiaulių miesto saugumo skyriaus ketinimui kviesti profilaktinio pokalbio ideologiškai prasižengusį SSKP narį. Skyriaus nuomone, iš pradžių su šiuo asmeniu turėjo padirbėti įmonės partinė organizacija, ir tik vėliau, negavus reikiamo rezultato, turėjo būti rengiami bauginantys KGB profilaktiniai pokalbiai⁸⁶.

Iš KGB dokumentų matyti, kad jis vis dažniau taikė „profilaktikos su visuomenės pagalba“ formą, kas liudijo saugumo pastangas palaikyti glaudų ryšį su įmonių vadovais. 1974 m. pažymoje apie LSSR KGB 2-osios valdybos ir 5-osios tarnybos 1973 m. ir 1974 m. pirmojoje pusėje taikytas profilaktikos priemones tvirtinama, kad per tą laikotarpį profilaktika taikyta 885 asmenims, 635 iš jų pakviesti individualaus pokalbio su KGB operatyvininku. Pažymos autorių nuomone, „praktika liudija, kad ši forma efektyvi“⁸⁷. 1977 m. LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaitoje dažniau minima „profilaktika su visuomenės pagalba“. Iš 62 profilaktikos priemonių 38 buvo individualios, 11 – „su visuomenės pagalba“, 7 vyko darbininkų ir tarnautojų susirinkimuose⁸⁸. „Profilaktikos su visuomenės pagalba“ praktika akivaizdi ir vėlesniuose šaltiniuose. Štai vienos ataskaitos juodraštyje, rašytame devintojo dešimtmečio pradžioje, rastas toks šablonas: „Atlikta ... profilaktinių priemonių. Kai kurios jų buvo atliktos su visuomenės pagalba, betarpiškai darbo kolektyvuose ir turėjo didelį auklėjamąjį poveikį.“⁸⁹

Glaudžiam KGB ir pramonės darbuotojų bendradarbiavimui daug įtakos turėjo ir technikos naujovės. Galimą nešiojamosios įrangos ir elektroninių prietaisų naudojimą KGB laikė didele grėsme. Techninių galimybių panaudojimas žvalgyboje vertė KGB į paslapčių apsaugą plačiau įtraukti įmonių specialistus, kurie dalyvavo vadinamosiose

kovos su technine žvalgyba grupėse. LSSR KGB 1984 m. pradėjo net tam skirtą kovos su užsienio technine žvalgyba medžiagos bylą⁹⁰, kurioje buvo sisteminama informacija apie padėtį įmonėse ir veiksmus, kurių imtasi užkertant žvalgybą techninėmis priemonėmis.

IŠVADOS

Sovietinėje Lietuvoje vykusį intensyvią industrializaciją lėmė didėjanti režimo dėmesį pramonei ir įmonių darbui. KGB veikla pramonės įmonėse atspindi sovietinės valdžios naujų poveikio visuomenei priemonių paieškas vis sudėtingėjant politinei, socialinei ir ūkinei tikrovei. Tai ypač pastebima nuo

aštuntojo dešimtmečio vidurio: tam tikras leidimų dirbti su slaptaisiais dokumentais išdavimo liberalizavimas, profilaktikos „su visuomenės pagalba“ taikymas, įmonių vadovų ir specialistų įtraukimas į kovos su užsienio technine žvalgyba grupes liudija, kad grubų kišimasi į įmonių vidaus valdymą keičia veiksmingesni ir lankstesni KGB darbo metodai.

Kontržvalgybinis KGB veiklos pramonėje pobūdis lėmė jo, kaip tam tikro valdžios veikėjo ūkio sistemoje, ribas. Kontržvalgybinis požiūris neleido veiksmingai panaudoti kompetentingos agentūros potencialo: informacija, gaunama iš agentūrų, buvo mažai susijusi su visos ekonominės sistemos interesais, su planinės sistemos esme.

Nuorodos

¹ R. Wintrobe, *The Political Economy of Dictatorship*, Cambridge, 1998, p. 209.

² М. Харрисон, „Стабильны ли командные системы? Почему потерпела крах советская экономика?“, *Экономическая история*, Москва, 2001, с. 128.

³ J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, New York, 1979, p. 352–353.

⁴ P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalism*, Cambridge, 2004, p. 6.

⁵ S. Clarke, *Management and Industry in Russia: Formal and Informal Relation in the Period of Transition*, Edward Elgar Publishing Company, 1995.

⁶ P. J. Boettke, „The Political Economy of Dictatorship by Ronald Wintrobe“, *Journal of Economic Literature*, vol. XXXIII, December, 2000, p. 947.

⁷ R. Wintrobe, op. cit., p. 220.

⁸ M. Harrison, „Coerce, Compliance, and the Collapse of the Soviet Command Economy“, *Economic History Review*, LV 3, 2002, p. 405, 410.

⁹ LYA, f. K-1, ap. 46.

¹⁰ Ibid., b. 2082–2085, 2106.

¹¹ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 47.

¹² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 7.

¹³ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1960 m., ibid., l. 56.

¹⁴ Pagrįsta manyti, kad LSSR KGB skyrių numeriai sutampa su SSRS KGB struktūrinio padalinio numeriu. LSSR KGB 2-oji valdyba buvo pavaldi ne tik LSSR KGB vadovybei, bet ir SSRS KGB 2-ajai vyriausiajai valdybai, LSSR KGB 5-asis skyrius – 1967 m. įkurtai SSRS KGB 5-ajai valdybai, vykdžiusiai ideologinę kontržvalgybą, atitinkamai 6-asis skyrius – SSRS KGB 6-ajai valdybai, dėl ko ir kilo neoficialus čekistinis karinio-pramoninio komplekso pavadinimas – „šešetukai“ (*шестерки*).

¹⁵ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 56.

¹⁶ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus veiklą 1975 m., ibid., b. 724, l. 28.

¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinė sudėtis, ibid., b. 664, l. 111–125.

¹⁸ E. Eismunto 1989 m. vasario 1 d. raštas SSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui, ibid., ap. 46, b. 2120, l. 206.

¹⁹ Estijos SSR KGB 6-ojo skyriaus viršininko V. Poljo pranešimo tezės, ibid., l. 17.

²⁰ Šiame KGB tekste klaidingai nurodytas Vilniaus radijo komponentų gamyklos kodas. Turėtų būti A-7128.

²¹ LSSR KGB operatyviai aptarnaujamų įstaigų, įmonių ir organizacijų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 664, l. 121–132.

²² LSSR KGB pažyma apie Kauno radijo matavimo technikos MTI, *ibid.*, b. 668, l. 120.

²³ SSRS ryšių pramonės ministro 1978 m. rugpjūčio 11 d. įsakymu įkurtas susivienijimas, į kurį įėjo Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI ir gamykla. Žr. O. Burdenkos pažymą apie susivienijimą, *ibid.*, ap. 46, b. 2082, l. 21.

²⁴ 1985 m. KGB pažyma apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamybinį susivienijimą, *ibid.*, l. 26.

²⁵ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą, *ibid.*, ap. 3, b. 618.

²⁶ SSRS KGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojo Betino 1960 m. spalio 31 d. raštas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui Siniciniui, *ibid.*, l. 157.

²⁷ LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininko 1969 m. raštas KGB Utenos rajono skyriui, *ibid.*, b. 668, l. 55.

²⁸ *Ibid.*, ap. 46, b. 2087, l. 29.

²⁹ *Ibid.*, l. 35.

³⁰ Pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1971 m., *ibid.*, b. 682, l. 276–277.

³¹ Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos agentų sąrašas, *ibid.*, b. 2082, l. 12–13.

³² Duomenų apie įmonės darbuotojų skaičių septintajame dešimtmetyje nepavyko rasti. Devintojo dešimtmečio antroje pusėje joje dirbo per 7 tūkst. žmonių. Žr. *ibid.*, b. 2171, l. 3.

³³ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio agentūrinio operatyvinio darbo 1967 m. planas, *ibid.*, ap. 3, b. 654, l. 53.

³⁴ KGB Kauno miesto skyriaus pažyma apie Kauno radijo matavimo prietaisų mokslinį institutą, *ibid.*, b. 668, l. 120–121.

³⁵ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo M. Aleksandro 1969 m. lapkričio mėn. (diena neįskaitoma) laiškas KGB Kauno miesto skyriui, *ibid.*, l. 123.

³⁶ Išrašas iš „Žalgirio“ gamyklos civilinės gynybos plano, *ibid.*, ap. 46, b. 2112, l. 5.

³⁷ Vieno agento verbavimo data nenurodyta, *ibid.*, b. 2111, l. 2.

³⁸ *Ibid.*, l. 8–9.

³⁹ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, ap. 3, b. 742, l. 65.

⁴⁰ 1980 m. kovo 26 d. pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 761, l. 113.

⁴¹ Pažyma apie LSSR KGB 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 742, l. 65.

⁴² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą 1959 m., *ibid.*, b. 618, l. 8.

⁴³ Agento „Vlado“ agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 733, l. 152–154.

⁴⁴ 1973 m. rugsėjo 4 d. pažyma apie agento „Nemuno“ agentūrinį pranešimą, *ibid.*, ap. 46, b. 2091, l. 191.

⁴⁵ LSSR KGB pažyma apie Vilniaus elektrografijos instituto direktorių L. Korolkovą, *ibid.*, l. 222.

⁴⁶ 1979 m. sausio 31 d. pažyma, *ibid.*, l. 213.

⁴⁷ LSSR KGB 1979 m. rugpjūčio 23 d. pažyma apie agento „Nemuno“ agentūrinį pranešimą, *ibid.*, l. 191.

⁴⁸ LSSR KGB pažyma apie Elektrografijos instituto Kadryų skyriaus viršininką, *ibid.*, b. 2306, l. 115.

⁴⁹ LSSR KGB pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinį darbą 1971 m., *ibid.*, ap. 3, b. 688, l. 278.

⁵⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbo 1975 m. planas, *ibid.*, b. 724, l. 31–32.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Pažyma apie LSSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 618, l. 9.

⁵³ 1975 m. pažyma apie operatyvinę padėtį ir būdus gerinant darbą pagal šnipinėjimo signalus, *ibid.*, b. 724, l. 86.

⁵⁴ E. Morkūno 1970 m. vasario 18 d. pažyma, *ibid.*, b. 678, l. 31.

⁵⁵ LSSR KGB pažyma apie operatyvinės paieškos bylos Nr. 290 „Diversantai“ medžiagą, *ibid.*, ap. 46, b. 2111, l. 8.

⁵⁶ *Ibid.*, l. 8–11.

⁵⁷ *Ibid.*, l. 12.

⁵⁸ Reikėtų pažymėti, kad tiriamu laikotarpiu Alytaus šaldytuvų gamykla buvo ką tik pastatyta ir naujoviška įranga aprūpinta įmonė, todėl aukšti planiniai rodikliai buvo pagrįsti.

⁵⁹ KGB Alytaus skyriaus 1973 m. rugpjūčio 10 d. raštas LSSR KGB pirmininkui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 703, l. 139–140.

⁶⁰ LSSR KGB 1974 m. spalio 3 d. VČ pažyma SSRS laivų statybos ministerijos Plano ir gamybos valdybai, *ibid.*, b. 711, l. 181–182.

⁶¹ LSSR KGB veiklos ataskaita, *ibid.*, b. 737, l. 59.

⁶² Pažyma apie KGB darbą pagal 3-iojo skyriaus liniją, *ibid.*, b. 755, l. 144.

⁶³ Pažyma apie 3-iojo skyriaus veiklą 1981 m., *ibid.*, b. 760, l. 125.

⁶⁴ LSSR KGB 3-iojo skyriaus pažyma apie ope-

ratyvinę padėtį ir darbo pagal šnipinėjimo signalus gerinimo metodus, *ibid.*, b. 724, l. 82–84.

⁶⁵ LSSR KGB kolegijos 1975 m. balandžio 29 d. potvarkis, *ibid.*, l. 93.

⁶⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbo plano papildymas, *ibid.*, l. 92.

⁶⁷ Pranešimo tezės, *ibid.*, ap. 46, b. 2159, l. 82–83.

⁶⁸ Pažyma apie LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą 1983 m., *ibid.*, b. 2116, l. 149.

⁶⁹ LSSR KGB 6-ojo skyriaus viršininko M. Mišukonio pranešimas 1984 m. balandžio 19 d. LSSR KGB vadovų seminare, *ibid.*, b. 2159, l. 85–88.

⁷⁰ J. Andropovo 1981 m. lapkričio 11 d. telegrama KGB sąjunginių respublikų komitetams, *ibid.*, ap. 3, b. 767, l. 153–154.

⁷¹ KGB agento „Petro“ 1983 m. liepos 27 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, ap. 46, b. 2087, l. 8.

⁷² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1980 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 3, b. 760, l. 36.

⁷³ Žr., pavyzdžiui, LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio 1983 m. ataskaitą, *ibid.*, ap. 46, b. 2119, l. 151.

⁷⁴ E. Jurkšos spec. patikrinimo antrosios formos leidimui byla, *ibid.*, b. 2247, l. 32–36.

⁷⁵ *Ibid.*, b. 2159, l. 48.

⁷⁶ SSRS KGB Z tarnybos 1977 m. birželio 10 d. raštas SSRS KGB 2-ajai vyriausiajai valdybai, *ibid.*, ap. 3, b. 741, l. 126.

⁷⁷ Išrašas iš darbų, dokumentų ir gaminių duomenų kategorijos slaptumo lygmens nustatymo nuostatų [Выписка из Положения о порядке установления степени секретности категорий сведений и определения степени секретности сведений, содержащихся в работах, документах и изделиях], *ibid.*, ap. 46, b. 2165, l. 3.

⁷⁸ SSRS MT 1980 m. gruodžio 3 d. nutarimu Nr. 1121–387 patvirtinti dokumentų ir gaminių duomenų kategorijos slaptumo lygmens nustatymo nuostatai, *ibid.*, f. 1771, ap. 257, b. 192, l. 138.

⁷⁹ SSRS MT 1987 m. gegužės 12 d. nutarimu Nr. 556–126 patvirtintos slaptumo režimo užtikrinimo ministerijose, žinybose, įmonėse, įstaigose ir organizacijose instrukcijos išrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2184, l. 17. Šioje instrukcijoje numatyta dar

viena – dvyliktoji – leidimo forma, kurios nereikėjo derinti su KGB ir kurių turėję SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatai, SSKP CK, sovietinių respublikų ir sričių komunistų partijos nomenklatūros funkcionieriai, maršalai, generolai ir admiralai. Dvyliktosios leidimo formos turinį reikia suprasti kaip pirmosios ir antrosios formų dedamąją, t. y. kad minėti funkcionieriai galėjo nederindami su KGB priesti prie darbų ir dokumentų, pažymėtų grifais „ypatingos svarbos“ ir „visiškai slaptai“. *Ibid.*, l. 18. Tai aiškiai liudija glaudų leidimų slaptiesiems darbams sistemos ryšį su nomenklatūra ir jų reikšmę socialinei stratifikacijai.

⁸⁰ J. Petkevičiaus 1976 m. sausio 7 d. raštas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininkui, *ibid.*, ap. 3, b. 732, l. 1.

⁸¹ Apie SSRS KGB pirmininko 1978 m. birželio 20 d. įsakymą žr. kandidatų atrankos ir priėmimo į darbą LSSR KGB planą, *ibid.*, b. 768, l. 5.

⁸² *Ibid.*

⁸³ SSRS KGB 1980 m. lapkričio 3 d. laiškas „Apie tolesnį saugumo organų ryšių stiprinimą su dirbančiais“, žr. LSSR KGB 2-osios valdybos ryšių su dirbančiais stiprinimo 1981–1982 m. planą, *ibid.*, l. 98–100.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ KGB pažyma apie profilaktinį pokalbį su V. Gecevičiumi, *ibid.*, b. 687, l. 10–11.

⁸⁶ 1971 m. LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinio darbuotojo (Eimenkovo?) ranka rašyta pažyma dėl profilaktinio pokalbio su A. Gubanovu, *ibid.*, l. 87.

⁸⁷ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos, 5-osios tarnybos, Alytaus, Kėdainių ir Šiaulių skyrių profilaktinį darbą, *ibid.*, b. 717, l. 124.

⁸⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 1977 m. ataskaita, *ibid.*

⁸⁹ LSSR KGB 6-ojo skyriaus ataskaitos juodraštis, *ibid.*, ap. 46, b. 2159, l. 41.

⁹⁰ *Ibid.*, b. 2120.

Saulius Grybkauskas

KGB ACTIVITY IN THE INDUSTRIAL ENTERPRISES OF SOVIET LITHUANIA IN 1965–1985

Summary

The article seeks, on the basis of the KGB archival material, to elucidate the activity of the Soviet security committee in the industrial enterprises, to evaluate the role of KGB as a certain player in the economic system, to reveal the change of the control in this field conducted by KGB.

Intensive industrialization which took place in Soviet Lithuania predetermined the growth of attention of the regime to the industry and the activity of the plants. The KGB activity in the industrial enterprises is reflected by the search of new measures of impact of the Soviet power on the public in still more complicated political, social and economic realities. They are especially noticeable from the middle of the eighth decade: certain liberalization of the permits to work with secret documents, application of

preventive measures “with the assistance of the public”, attraction of the heads and specialists of the enterprises to the groups of fight against foreign technical intelligence service witness that rude interference of KGB into the internal management of the enterprises was replaced by the more effective and flexible method of KGB work.

A counter-intelligence character of KGB activity in the industry preconditioned its limits as a certain authority in the economic system. Counter-intelligence access did not allow the potential of the competent agency to be used efficiently: information, received from agents, was related inconsiderably to the interests of the whole economic system, with the essence of the planned system.